

Az Inka Birodalom spanyol értelmezései a gyarmati korszakban

Anderle Ádám¹

Abstract   **The Spanish interpretations of the Inca Empire in the colonial period.** The essay renounces the traditional Spanish viewpoint of the *conquista* and instead proposes the introduction of the term *historical compromise*. The fact that Pizarro landed with 168 soldiers does not make the Spanish „conquest” conceivable from a military point of view. The author ascribes this compromise to the policy of Viceroy Toledo, and argues that it was also facilitated by a new historical approach. The pro-Inca Spanish viewpoint was replaced by a new one, which saw the Incas as conquerors and tyrants, and which enjoyed the support of the kurakas of the provinces (former Indian small states). In this view the Spanish appeared as *liberators*. The article also discusses Poma de Ayala’s interpretation, who imagined this (Habsburg-Tawantinsuyu) compromise with Indian hegemony. This compromise came to a crisis in the 18th century. It was signalled by the Inca restoration attempts, and then by the Túpac Amaru uprising, which fought for an independent Peru that was to be led by the kurakas.

Keywords   Inca Empire, kuraka-Spanish compromise, Habsburg-Tawantinsuyu, Viceroy Toledo, Túpac Amaru uprising

Pizarro megjelenése Peruban 1532-ben – 168 katonával –, természetesen nem jelentette a hatalmas, 3–10 milliós inka birodalom meghódítását. Az inka állam tovább élt – Cuzco elfoglalása után – Vilcabamba központtal, és határainak szűkülése inkább volt a korábban az inkák által meghódított indián népek és elitek spanyolok által támogatott lázadása – tehát egyfajta polgárháború – semmint valamiféle spanyol conquista – amint azt a későbbi spanyol történetírás erős elfogultsággal látni véli.

Magunk már 1981-ben történelmi kompromisszumként ábrázoltuk ezt a születő-formálódó kapcsolatot és helyzetet, mely a spanyol állam és „conquistadorai”, valamint az inkák által korábban meghódított volt indián kisállamok elitje között formálódott az inka birodalom és az inka birodalmi kecsua elit ellen.²

1 Szegedi Tudományegyetem, Hispanisztika Tanszék,
Email: anderle@hist.u-szeged.hu

2 Az Inka Birodalom bukását és a spanyol gyarmati rendszer kialakulásának majd válságának történetét monográfiában foglaltuk össze. Lásd Anderle Ádám: Vihar a Sierrában. Indián függetlenségi küzdelmek a XVI–XVIII. században. Budapest: Gondolat, 1981. E könyvet megelőző hipotéziseket lásd Anderle Ádám: A kurakák szerepe a gyarmati társadalomban. Századok, 1978, 112. évf. 4. sz.

A kompromisszum fogalmát továbbra is alkalmazhatónak tartjuk a jelenség leírására, bárha a spanyolok és a helyi indián elitek hátsó szándéka és indítékai persze mások, és hosszútávon ellentétesek voltak.

A kompromisszum vagy paktum kikovácsolása Francisco Álvarez de Toledo alkirály alkotása volt, aki 1569-ben érkezett Peruba, s 1581-ig töltötte be e tiszteket. Az ő nevéhez fűződik Peruban a gyarmati rendszer intézményeinek kialakítása és a hódítás konszolidálása.³ Spanyol kortársaitól ezért a „*perui Szolón*” nevet kapta. Toledónak kellett szembenéznie azzal a feladattal, hogyan lehet a Vilcabamba-központú inka államot végleg szétzúzni. Toledo volt az, aki felfedte az inka birodalom titkát, s ezzel megtalálta a spanyol győzelem titkát is. Véleménye az Andokban tett több hónapos *visita* során alakult ki, ahol és amikor rádöbrent arra, milyen erős a volt kisállamok kurakaelitjének inkaellenessége. Toledo jött rá: ezt kell felhasználnia Vilcabamba szétzúzásához. Ehhez azonban új történelemszemléletre volt szükség és egy erre támaszkodó dinamikus politikai propagandára.

A dolog lényege az volt: a Toledo alkirály által kialakított új andoki történelemfelfogás az inka birodalmi elit legitimációját kérdőjelezte meg. Toledo alkirály, szakítva a korábbi hivatalos és nem-hivatalos spanyol felfogással, mely az inkákban látta a perui föld legitim urait, azt hirdette: az inkák uralma jogtalan. Az inkák „tiraniájáról” beszélt, akik elvették a perui népek szabadságát. Propagandájában a *visita* során hallott helyi kurakaérvek ismétlődtek: az inkák uralma a fegyvereken, a hódításon alapult. Toledo e szellemben fordult a helyi indián elit, a kurakák felé – erős hátsó szándékokkal ugyan, de – szövetséget keresve és ajánlva nekik.⁴

Ez az új felfogás keményen bírálta a korábbi nagyhatású inkabarát spanyol írásokat, olyanokét, mint Cieza de León, aki az ideális királyságot, a jó szándékú despotát, az alattvalóiért élő uralkodót látta Tahuantinsuyu uraiban.⁵ A spanyol katonakronikás inka-apológiája a spanyol állam túlzó adói, érzéketlensége, kapzsisága és kegyetlensége ellen irányult, hasonlóan Las Casas páterhez⁶, akinek főleg az egyháziak között volt nagy hatása – és nemcsak Peruban: Mexikóban hatására a franciskánusok igyekeztek a spanyol államtól elszigetelve egy ideális államot-társadalmat formálni, „Új-Spanyolországban” az egyenlők Új-Jeruzsálemét álmodva meg – előképeként a paraguayi jezsuita missziós államnak.⁷

Toledo alkirály és a spanyol állam az ilyen, „bénító” és „veszélyes” eszmék ellen lépett fel, melyek a gyarmatosítás jogosságát kérdőjelezték meg. Voltak azonban

722–729. Spanyolul lásd még Anderle, Ádám: *El curaca en la sociedad colonial*. Acta Historica, 1978, tom. 63. 21–28.

3 A. Rosenblat adatai szerint Toledo alkirályságának a végén az alkirályság spanyoljainak száma – nőikkel, gyermekekkel együtt alig lépte túl a 30 000-es létszámot, miközben az adózó indiánok száma 2,5 millió lehetett. Idézi Anderle (1981) i. m. 51. Nicolás Sánchez Albornoz a járványok által radikálisan csökkenő adatokat ad meg, s számba veszi a polgárháborús pusztításokat is, amely miatt a 20 és 45 év közötti nők létszáma ötször nagyobb volt, mint a férfiaké. 1570-ben az indiánok létszámát 1,3 millióra becsüli. Nicolás Sánchez Albornoz: *La población de América Latina*. 2. kiadás, Madrid: Alianza Editorial, 1977. 65.

4 Anderle (1981), 50–52.

5 Cieza de León, Pedro de: *La Crónica del Peru*. 3. kiadás, Madrid, 1962. *Tahuantinsuyu az Inka Birodalom saját, kecsua elnevezése volt.*

6 Menéndez Pidal, Ramón: *El padre Las Casas*. Madrid, 1963. Magyarul az indiánbarát Las Casasról lásd Wittman Tibor: *Latin-Amerika története*. 2. kiadás, Budapest, 1978. 60–66.

7 Milhou, Alan: *De Jerusalén a la Tierra Prometida del Nuevo Mundo*. El tema mesianico del Centro del Mundo. In: *Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana* (Ed. Ádám Anderle), Szeged, 1989, T. I., 31–57.

támogatói is, mint például az 1571. március 16-án Yucayból (Peru) kelt *Névtelen* vita-irata, mely Las Casast támadva arról ír, hogy az inkák „modern tirannusok” az Andok hódítói. Las Casas gondolatai bűnösek, érvel, mert ezek „az inka restaurációt” szolgálják. *Névtelen* ezért bírálja az előkelő spanyoloknak az inka család hölgyeivel való házasságát is⁸.

Toledo hivatalos geográfusa/ideológusa azonban Pedro Sarmiento de Gamboa (1532–1592) kapitány volt, aki a *Historia Índica*-ban (1572) arra a következtetésre jutott az indián előkelőkkel való széles körű konzultációk után, hogy ugyan az inkák fegyverrel hódították meg Perut, de a helyi elit, a kurakák „sem természetes urai a népnek”. A spanyolok missziója tehát az, hogy „új princípiumokat” terjesszenek, felszámolva a „tiranniát”. E verzió szerint tehát a spanyolok „felszabadítóként” érkeztek Peruba.

Toledo alkirály e jól szervezett és hatásos kampány után írhatta uralkodójának, II. Fülöpnek: „*Felseged legitim ura e királyságnak; vegye gyámsága alá, és védelmezze az indiánokat, és mint gyám, törvényeket hozhat megőrzésükre, bárha azok szabadságuk ellen valóznak tűnnek.*”⁹

Toledo persze kuraka szövetségesei felé elsősorban érvelésének inkaellenes vonásait hangsúlyozta, s ez elég volt ahhoz, hogy kihasználva az inka uralkodócsalád belső rivalizálását is (ti. voltak, mint pl. Paullu inka vagy fia, Carlos-Inka), akik II. Fülöptől várták privilegizált helyzetük fennmaradását, azt, hogy fegyverrel döntse meg – segítve az ekkor pusztító járványtól és éhínségtől is – az inka államot, és hogy végezze ki az utolsó uralkodót, I. Tupac Amarut (1572).¹⁰

Ez a politikai propagandává gyúrt inkaellenes múltszemlélet elegendő volt Vilcabamba elpusztításához – amely persze alapvetően indián csapatok műve volt. Elegendő volt a hatalom megszerzéséhez is. Konszolidálása volt a következő lépés. Ennek kapcsán érdemes a hatalom konszolidálásának indián alternatívájára is figyelni. Egy nagy ívű politikaitörténeti összefoglalás áll e témában rendelkezésünkre Guaman Poma de Ayala (1535–1615) krónikájában (*Nueva coronica y buen gobierno*), mely a XVI–XVII. század fordulóján készült, amelyet a 88 éves Poma az uralkodónak, III. Fülöpnek ajánlott (a krónikát századunkban, 1908-ban lelték meg, kéziratos formában).¹¹

Mit remélt és mit javasolt a perui kurakaelit Poma de Ayala megfogalmazásában a spanyol uralkodónak?

Poma nagy ívű panorámába állítja Peru történetét. Egyként elutasítja azokat, akik az indiánokat zsidó vagy mohamedán eredetűnek tartják, de elutasítja azt is, hogy az indiánok vadak lettek volna. Ő Noétól eredezteti Peru őslakóit, akiknek „azokból az időkből való királyai keresztények voltak és félték istent.”

E felfogású történelemben a negatív változások Manco Cápac anyjával, Mama Uaco-val (Mama Ocllo) kezdődtek, aki a pokol ördögeivel cimborált, ahogy aztán az összes inka is, mondja Poma: így tudták csalással meghódítani az egész perui földet, hamis istenek kultuszát vezetve be. Poma az anyagi fejlődés-morális hanyatlás kettősségében szemléli Peru történetét, s úgy látja, Isten az Atahuallpa és Huascar közötti testvérháborúért küldte a spanyolokat büntetésül.

8 Menéndez Pidal i. m. 355.

9 Anderle (1981), i. m. 55.

10 Lizarraga, Reginaldo de: *Descripción breve de toda la tierra del Peru, Tucumán, Rio de la Plata y Chile*. Madrid, 1968, 139.

11 Facsimile kiadása a budapesti MTA Könyvtárban található. Guaman Poma de Ayala, Felipe: *Nueva Coronica y Buen Gobierno*. Lima, 1968. Magyarul *Perui képes krónika* címen Scholz László adott e műből válogatást. Budapest: Gondolat, 1990.

Poma, aki az európaiakéval közös történelmi múltban helyezi el Perut, azt hangsúlyozza: a spanyolok nem hódítóként jöttek, „mert az indiánok jó akarattal adtak békét a koronának.”¹²

E kommentár mélyrétege érdemel figyelmet: ha ez a helyzet, a conquista felfogás értelmetlen, mert Peruban nem volt hódítás. Ebből viszont az következik, hogy a spanyol encomenderók és az encomienda léte (ti. az, hogy az indián hitre nevelése fejében a spanyol conquistador birtokot kapott) indokolatlan, sőt törvénytelen, mert az indiánok mindig hitték Istent. A spanyoloknak tehát nincs joguk tulajdonra Peruban!

Ez tehát erőteljesen gyarmatellenes koncepció még akkor is, ha Poma egy *Habsburg–Tahuantinsuyut* javasolt és képzelt el, ahol a *Habsburg–Inka* mellett az állami tisztségeket a spanyoloknál jobban betöltenék a régi indián kurakák. Az anyagi és morális haladás közötti harmóniát tehát Poma a keresztény vallás alapján, de a spanyolok előtti társadalmi formák között képzelte el.

Persze ez a javaslat – *Habsburg–Tahuantinsuyu* létrehozása – valójában az indián elit hegemoniáját jelentette volna. Erre nem került sor, ám azt sem látjuk, hogy az indián kurakaelitnek félelmei lettek volna vagy e félelmek növekedtek volna a XVII. század folyamán.

Egy XVIII. századi indián paraszti gúnyvers ennek okát frappánsan jelezte is:

„Cura, curaca, corregidor, todo és peor”

(„A pap, a kuraka, a corregidor, mind egyformán rossz”).¹³

Az egy hármas elit: a katolikus egyházi hierarchia, a spanyol állam hivatalnok-szervezete (hacendado-hivatalnokai) és az indián kurakák megszított hegemoniája volt a spanyol gyarmati rendszer lényege Peruban.

Égészen a XVIII. század közepéig ez volt a helyzet, mindaddig, amíg az új, Bourbon dinasztia uralkodóinak, VI. Ferdinánd majd III. Károly felvilágosult despotizmusának reformjai nem állították át a gyarmati rendszer váltóit, felmondva az évszázados, kurakákkal kötött kompromisszumot. A hatékonyabb gyarmati kizsákmányolás új filozófiája, mely immár gazdasági megfontolások alapján kalkulált Peruval, hatalmas, kurakákat is érintő új adókat vetett ki (alcabala, reparto, belső vámok felállítása stb.). Mindez a kurakapozíciókat gyengítette, elsősorban főképpen azokét, akik a modern piacgazdaság szféráiban gazdagodtak.¹⁴ A gyarmati rendszer válsága – értelmezésünk szerint – tehát e XVI. század végén kötött (kényszerű) „történelmi kompromisszum” válsága volt.

Ez a válság két szakaszban zajlott le. Először inka restaurációs kísérletekben jelent meg a kurakaelégedetlenség. E mozgalmak az inka birodalom feltámasztásának gondolatában közösek. Persze e mozzanat és ambíció általánosabb jelenség: Mexikóban is megfigyelhetjük ez időben.¹⁵

Az 1739-es Bélez de Córdoba által vezetett szervezkedés, mely a „*Manifesztum a sérelmekről*” című dokumentumában foglalta össze panaszait, célként tűzi ki „*helyreállítani régi királyaink nagy birodalmát, a monarchiát...*”

12 Guaman Poma de Ayala nézeteit összefoglalja Anderle (1981) i. m. 121–126. Az idézeteket lásd G. Poma de Ayala: *Nueva Coronica* 1936-os kiadásában (Párizs), a 957–958. oldalakon.

13 Idézi Anderle (1981), 212.

14 Anderle Ádám: *Latin-Amerika története*. Budapest: Pannonica, 1998, 57–62. A gyarmati gazdaságról gazdag információt ad Wittman Tibor i. m. 92–133. A Perui Alkirályságról lásd még Lucena Salmoral, Manuel (szerk.): *Historia de Iberoamérica*. T. II. Madrid, 1990. Ed. Cátedra, 473–506., Spalding, Karen: Kurakas and Commerce. A Chapter in the Evolution of Andean Society. *Hispanic American Historical Review*, 1970, 4. sz. 581–599.

15 Milkowski, Tadeusz: El milenarismo y la „Utopía” en la Nueva Espana del siglo XVI. In: *Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana (1492–1945)*. T. I. Szeged, 1989, 57–65.

1742-ben pedig már egy magát (Juan Santos) Atahuallpának nevező kuraka szervekedett; e mozgalom, mely a Selvára is kiterjedt, nem volt mentes a profetikus mozzanatoktól sem. 1750-ben Limában pedig Antonio Cabo vezetésével az inka uralkodócsaládhoz tartozó indián előkelők konspirációját leplezték le. E konspirációkkal párhuzamosan terjedt el az indián parasztok között annak híre, hogy amikor eljő „*A három hetes*” – azaz 1777 – ismét megkoronázzák az inka uralkodót.¹⁶

Elbukott felkelések és petíciók sora jelzi az indián kurakák elégedetlenségét, melyben a spanyolok előtti inka múlt megszépültni látszott, s felerősítette az „inca restauráció” eszméjét a helyi kurakák soraiban is. Ám e konspirációk könnyű felszámolása jelezte: erős indián tömegbázist ezek a szervezkedések nem kaptak vagy nem is kerestek.

A spanyol gyarmati rendszerre igazán veszélyes szervezkedés azonban máshonnan, és a kurakák más csoportjából indult. Dél-Peruban, ahol egy korai tőkés fejlődés dinamikus körzetének körvonalai sejlettek fel. E modern árutermelő gazdaságban érdekelt korai tőkés vonásokat mutató kurakaelit állt a szervezkedés élére. Vezetőjüknek, José Gabriel Tupac Amaranak, bár inka uralkodócsalád leszármazottja, nem ez a leglényegesebb tulajdonsága: gazdag textiles vállalkozó, tőkés kereskedő és ültetvényes ő, akinek, más kurakatarsaihoz hasonlóan – üzleteit a spanyol adóprés és az illegális angol áru-dömping tette tönkre.

Érdekes viszont, hogy az 1780–1783-as Tupac Amaru-felkelés, legalábbis első, José Gabriel által vezetett szakaszában (1780–1781) túllépett az inka nosztalgiaán: a fehér, az indián, a néger, a mesztic együttélésén alapuló, modern, független Peru eszményét körvonalazta. Ezt jelzi, hogy Túpac Amaru, túllépve a fajra és bőrszínre utaló különbségeken, kiáltványait a „*Peruiak!*” megszólítással kezdi. Az indián parasztok számára persze José Gabriel Tupac Amaru is „inkaként”, azaz uralkodóként jelent meg. A probléma nem is itt volt; hanem ott, hogy J. G. Tupac Amaru *független Peruja* indián kurakahegemóniát valósított volna meg, s ez a félelem fordította szembe a kreol (fehér) hacendadókat a felkeléssel.¹⁷

S amikor José Gabriel halála (1781. május 18.) után a felkelés vezetését a felső-perui (ma Bolívia) aymara kurakák, a Tupac Catari testvérek átvették, a mozgalom fehéreltlenes rasszizmusa is kibontakozott. Betiltották a spanyol nyelv használatát, mindenkit köteleztek az indián öltözködésre stb. A kreol úri tartózkodás ekkor vált dühödt ellenszenvvé és pánikká. Az egymásra találó inka nosztalgia és az indián parasztok felkelése a fehér „másik Perut” mozgósította, mely véres leszámolással zárta le az indián függetlenség alternatíváját. A spanyol Korona a vérengzéssel még a lehetőségét is ki akarta zárni egy újabb kurakafelkelésnek: 1783-ban és után megkezdődött az indián elit fizikai megsemmisítése. Egy „integrált”, tehát toleráns, az etnikumok demokratikus együttélésén alapuló Peru alternatívája pusztult ezzel el: a XIX. században megszülető független Peru ezért a kreol (fehér) urak állama lett.¹⁸

16 Anderle (1981), 140–146.

17 Lewin, Boleslao: *Vida de Túpac Amaru*. La Habana, 1973. Lásd még Laviana Cuetos, María Luisa: *Túpac Amaru*. Sevilla, 1990. Fontos, vitát kezdeményező tanulmány: Jan Szeminski: La insurrección de Túpac Amaru II: guerra de independencia o revolución? *Estudios Latinoamericanos* (Varsó) 1974, 2. sz. 9–60. Ehhez a problémafelvetéshez kapcsolódott Anderle Ádám: Indián forradalom? *Agrártörténeti Szemle*, 1977, 3–4. sz.

18 Anderle (1998) i. m. 81–84.

Felhasznált irodalom

- Anderle Ádám (1977): Indián forradalom? *Agrártörténeti Szemle*, 3–4. sz. 374–389.
- Anderle Ádám (1981): *Vihar a Sierrában. Indián függetlenségi küzdelmek a XVI–XVIII. században*, Budapest: Gondolat.
- Anderle Ádám (1978): A kurakák szerepe a gyarmati társadalomban, *Századok*, 112. évf., 4. sz. 722–729.
- Anderle Ádám (1978): El curaca en la sociedad colonial, *Acta Historica*, Tom. 63., 21–28.
- Anderle Ádám (1998): *Latin-Amerika története*, Budapest: Pannonica.
- Cieza de León, Pedro de (1962): *La Crónica del Peru*, 3. kiadás, Madrid.
- Guaman Poma de Ayala, Felipe (1968): *Nueva Corónica y Buen Gobierno*, Lima.
- Laviana Cuetos, María Luisa (1990): *Túpac Amaru*, Sevilla: Ed. Anaya.
- Lewin, Boleslao (1973): *Vida de Túpac Amaru*, La Habana.
- Lizarraga, Reginaldo de (1968): *Descripción breve de toda la tierra del Peru, Tucumán. Rio de la Plata y Chile*, Madrid: BAE
- Lucena Salmoral, Manuel (szerk.) (1990): *Historia de Iberoamérica*, T. II., Madrid: Ed. Cátedra.
- Menéndez Pidal, Ramón (1963): *El padre Las Casas*, Madrid.
- Milhou, Alan (1989): De Jerusalén a la Tierra Prometida del Nuevo Mundo. El tema mesiánico del Centro del Mundo. In Ádám Anderle (szerk.) *Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana*, I. kötet. Szeged: JATE.
- Milkowski, Tadeusz (1989): El milenarismo y la „Utopía” en la Nueva España del siglo XVI, in *Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana (1492–1945)*, T. I., Szeged: JATE.
- Sánchez Albornoz, Nicolás (1977): *La Población de América Latina*, Madrid: Alianza Editorial.
- Scholz László (szerk.) (1990): *Perui képes krónika*, Budapest: Gondolat.
- Spalding, Karen (1970): Kurakas and Commerce. A Chapter in the Evolution of Andean Society, *Hispanic American Historical Review*, 4. sz. 581–599.
- Szeminski, Jan (1974): La insurrección de Túpac Amaru II: guerra de independencia o revolución? *Estudios Latinoamericanos* (Varsó) 2. sz. 9–60.
- Wittman Tibor (1978): *Latin-Amerika története*, 2. kiadás, Budapest: Gondolat.